

УДК. 655.1

Андрійчук М. Т.,

канд. наук із соц. комунікацій, доц. кафедри видавничої справи та редагування Видавничо-поліграфічного інституту, КПІ ім. Ігоря Сікорського, м. Київ, Україна

КОМУНІКАЦІЙНИЙ ВПЛИВ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПЕРІОДУ РОЗПАДУ СРСР НА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНЦІВ

У статті розглянуто особливості інформаційної роботи опозиційних до радянського комуністичного режиму українських громадських об'єднань та політичних партій з метою формування у масовій свідомості українського народу національної ідентичності та пам'яті. Висвітлено найефективніші методи комунікаційного впливу опозиційних сил на українське суспільство доби «горбачовських реформ»: видання та поширення нелегальних періодичних і неперіодичних видань (самвидав), видань української діаспори (тамвидав), застосування інших форм агітаційно-пропагандистської роботи. Проаналізовано типи та тематику тогочасного самвидаву. Виявлено причини, що призвели до його занепаду. На основі аналізу документів радянських спецслужб визначено ефективність комунікаційної діяльності українських національно-демократичних організацій.

Ключові слова: видання, самвидав, тамвидав, комунікаційний вплив, національна пам'ять.

Andriychuk M.,

Ph. D. in social communication, associated professor of the Publishing and Printing Institute National Technical University of Ukraine „Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”, Kyiv, Ukraine

COMMUNICATION IMPACT OF ACTIVITIES UKRAINIAN NATIONAL-DEMOCRATIC ORGANIZATIONS OF THE PERIOD OF THE COLLAPSE OF THE USSR FOR FORMATION NATIONAL MEMORY OF UKRAINIANS

The communicative influence of the activities of Ukrainian national-democratic organizations in the period of the collapse of the USSR on the formation of the national memory of Ukrainians.

The features of informational activity of the oppositional to Soviet communist regime Ukrainian public associations and political parties in order to form a national identity and memory in the mass consciousness of the Ukrainian people are discussed in the article. The most effective methods of communicative influence of the opposition forces on the Ukrainian society during the era of „Gorbachev”s reforms” (publication and distribution of illegal periodical and non-periodical publications (samvydav), Ukrainian diaspora’s editions (tamvydav), other forms of propaganda) are considered. The types and subjects of samvydav are analyzed. The reasons that contributed to its decline are found. The effectiveness of communication activities of Ukrainian national-democratic organizations is determined on the basis of analysis of documents of the Soviet secret services.

Key words: edition, samvydav, tamvydav, communication influence, national memory.

Постановка проблеми. Важливу роль у відродженні національної пам’яті українського народу в добу «горбачовської перебудови» відіграла комунікаційна політика новопосталих національно-демократичних організацій. Насамперед це стосується видавничих ініціатив та проектів, у результаті яких з’явилися опозиційні до російської імперської влади український самвидав та неформальна преса. Вони стали одними з головних (хоч і не єдиними) чинників комунікаційного впливу українських національно-демократичних та націоналістичних організацій на українське суспільство періоду останніх років існування Радянської імперії (1988–1991).

Аналіз останніх досліджень та виокремлення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Сьогодні питання функціонування українського самвидаву та неформальної преси в останні роки існування Радянського Союзу стає об’єктом уваги багатьох дослідників. Зокрема, ця проблематика порушується в публікаціях О. Вільчинського, М. Галушняка, В. Георгієвської, І. Дем’янюка, В. Кіпіані, А. Кожанова, Ю. Колісника, С. Костилюєвої, С. Мартинової та ін. Як правило, у працях цих авторів висвітлюються питання діяльності окремих самвидавчих часописів чи самвидаву певної конфесійної або громадсько-політичної орієнтації. Водночас, незважаючи на значний науковий інтерес до українського самвидаву та неформальної преси кінця 1980-х — початку 1990-х рр., досі залишаються невисвітленими багато аспектів функціонування цих видань, зокрема їхньої тематики та місця й ролі в комунікаційній політиці українських національно-демократичних

організацій (у тому числі в питанні відродження національної ідентичності й пам'яті).

Мета дослідження. Мета цієї публікації — розкрити вплив самвидаву, неформальної преси, українських діаспорних видань (тамвидаву), інших видів інформаційної діяльності українських національно-демократичних організацій на відродження української національної ідентичності та формування національної пам'яті. Для досягнення мети дослідження проаналізовані зразки тогочасного як періодичного, так і книжкового українського самвидаву, видань української діаспори (тамвидаву), листівок, документів щодо інформаційної роботи з населенням опозиційних до радянського режиму організацій, опубліковані документи КДБ із цих питань, а також публікації вітчизняних авторів, що досліджували видавничу діяльність відповідних опозиційних організацій.

Результати дослідження. Відродження та стрімкий розвиток українського громадсько-політичного самвидаву припадає на 1988–1991 рр., бо саме в цей період потужно розвивалися наявні та виникла низка нових опозиційних громадських, студентських та культурно-просвітніх організацій національно-демократичного спрямування, альтернативних до офіційних профспілок, політичних рухів та партій. Однією з найважливіших форм роботи таких організацій стало видання періодичного та неперіодичного самвидаву. Усю самвидавну друковану періодику та книжкові видання пропонується згрупувати так: видання політичних рухів, партій, об'єднань; видання національних культурно-просвітніх товариств; видання екологічних асоціацій та рухів, що в Україні були досить потужними; видання студентських товариств, братств, спілок; видання релігійних конфесій, що тоді перебували на шляху до легалізації; видання самодіяльних громадських об'єднань, окремих громадських активістів тощо. Пік випуску самвидавчої періодици, книжкового самвидаву та листівок припав на 1989–1990 рр. Більшість періодичного самвидаву вийшло у Києві (250 назв) та Львові (150 назв) [1, с. 127]. У каталозі «Неформальна преса в Україні (1988–1991)», укладеному працівниками НБУ ім. В. Вернадського, подано 776 назв неформальної (переважно українськомовної) преси [2]. Однак для очевидців тих подій уже в результаті поверхового ознайомлення стає зрозуміло, що тоді побачила світ значно більша кількість назв самвидавної періодици, хоча сьогодні доволі складно встановити точну їх кількість.

Серед первістків українського самвидаву доби перебудови варто назвати відновлений «Український вісник» (серпень 1987 — березень 1989 р.; місце виходу Київ—Львів), що був друкованим органом Української Гельсінської групи (згодом Української Гельсінської спілки) і редагувався В. Чорноволом, та журнал «Кафедра» (осінь 1988-го — кінець 1990 р.; місце виходу — Львів) як орган Асоціації незалежної творчої інтелігенції, що редагувався поетом і політв'язнем М. Осадчим. Окрім матеріалів щодо захисту прав людини, в журналах публікувались документи, публіцистичні статті на політичну тематику, літературознавчі та культурологічні праці, науково-популярні публікації, віршовані та прозові твори художньої літератури тощо [1, с. 127]. До цієї групи самвидаву варто віднести й машинописний альманах «Євшан-зілля» (п'ять чисел видання побачило світ у Львові у 1987–1989 рр.), який видавало подружжя Калинців [3, с. 104]. Як стверджувалося у передмові до першого номера цього альманаху, його назва в народі символізує зілля з чудодійною і таємничою силою, що «повертає втрачену пам'ять і почуття власної гідності людині ...» [4]. Отже, редакція видання ставила за мету відновлення історичної пам'яті українського народу.

Першими самвидавними газетами в Україні періоду останніх років радянської доби стали київський «Голос відродження», редагований С. Набокою, та львівський «Поступ», який редагував О. Кривенко (у майбутньому відомі вітчизняні журналісти) [5, с. 204]. Ці видання побачили світ навесні 1989 ро. Згодом самвидавські газети з'являлися у різних регіонах України.

Спрямованість тієї чи іншої самвидавної періодики була зрозуміла вже з назви та гасла. Зокрема, друкований орган Народного руху України за перебудову — газета «Досвітні вогні» (Київ), не лише взяв за назву газети назву відомого твору Лесі Українки, але й епіграф із цього вірша — «Вставай, хто живий. В кого думка повсталала!». Вісник Товариства Лева — газета «Поступ» за епіграф мала слова І. Франка — «Більше поту — менше крови». Редакції газет «Віче» (друкований орган Львівської крайової організації Народного руху України) та «Рада» (друкований орган Рівненської крайової організації НРУ) обрали для своїх видань за епіграф цитату із Т. Шевченка «Борітеся — поборете!». Крилата фраза «Сумління кличе до борні!» вміщувалась у газеті Рівненської крайової організації Української республіканської партії «Шлях до волі». У газеті Солом'янського осередку Української республіканської партії «Прапор антикомунізму» (Київ) містився епіграф

«За вільну Україну!». Редакція незалежного молодіжного видання «Молода Україна» мала гасло — «За вільну і незалежну Україну!».

Аналіз окремих номерів самвидаву дозволяє виявити основні теми, що турбували тоді як громадський та політичний актив, так і значну частину українського суспільства. Серед провідної тематики політичного українського самвидаву (до якого варто віднести як видання ново-посталих партій, так і громадських та політичних об'єднань, товариств, рухів) домінували питання критики політики правлячої КПРС та соціалістичного ладу, участі національно-демократичних кандидатів у виборчій кампанії до Верховної Ради УРСР, підготовки центральним московським урядом так званого нового союзного договору, партійного будівництва. Часто друкувались інтерв'ю з лідерами національно-визвольного руху, дисидентами, хроніки важливих поточних новин в Україні та за її межами тощо. Окремо слід згадати тематику, пов'язану з датами національного історичного календаря та захисту прав української мови й культури, що безпосередньо впливала на відродження національної свідомості та історичної пам'яті українців.

Варто проілюструвати, як порушувались питання пам'яті про героїчне минуле українського народу, проаналізувавши окремі числа газетного самвидаву. Так, історичній тематиці присвячувалися цілі номери самвидавних газет. Наприклад, спеціальні випуски київського видання «Золоті ворота: Незалежний часопис в борні за незалежну Україну», які редагував багатолітній політв'язень та тодішній громадський і політичний діяч Анатолій Лупиніс. У них висвітлювалися заборонені та викривлені радянським режимом теми української історії. Зокрема, травневий спеціальний випуск «Золотих воріт» за 1990 р. був присвячений Акту проголошення відновлення Української держави у Львові 30 червня 1941 р. Спеціальний джерелознавчий додаток «Золоті ворота» (Київ, 1990, № 2 (червень); видавець — Василь Барладяну, редактор — Анатолій Лупиніс, відповідальний редактор — Павло Скочок) у рубриці «Із архівів ОУН-УПА» опублікував заборонені до друку в СРСР праці діячів українського національно-визвольного руху 1940-х рр.: П. Полтави «Чому СРСР повинен бути перебудований на принципі незалежних національних держав всіх підсоветських народів?» та О. Дяківа-Горнового «Наше становище до російського народу». А в рубриці «Із історії винищення української мови» було вміщеного уривок із праці видатного вченого та яскравого представника української еміграції Ю. Шевельова «Українська мова (стан і статус) ...» [6].

У «Бібліотеці українського визволення», що виходила у 1990 р., публікувались теж заборонені в СРСР документи, спогади та інші матеріали щодо діяльності УПА та публіцистичні праці провідника ОУН (р) С. Бандери (зокрема, уривок з твору «Комунізм цілком протилежний духові української нації») [7; 8].

Однак й інші теми, що порушувалися на сторінках самвидавних газет, сприяли формуванню національної свідомості та відродженню національної пам'яті. Зокрема, важливою була дискусія щодо намагання комуністичної верхівки Радянського Союзу зберегти це державне утворення, підписавши так званий «новий союзний договір» між союзними республіками. Проти цієї ідеї в Україні особливо активно виступали представники національно-демократичних сил (Народний рух України, Українська республіканська партія та ін.). Це знайшло відображення і в самвидавській періодиці. Так, у рухівській газеті «Досвітні вогні» (мала 12 сторінок формату А4) на першій шпальті великим шрифтом було надруковано гасло «Ні — новому союзному договору!». Поряд була розміщена карикатура: великий ведмідь, що символізував СРСР, намагався «проковтнути» Україну. Нижче розмішувалось гасло «Всі на боротьбу за незалежну Україну!». На цій же шпальті було вміщене «Слово» заступника Голови УРП Г. Гребенюка, виголошене на мітингу у Києві 2 вересня 1990 р., який організувала Українська республіканська партія проти підписання Україною нового союзного договору. На другій сторінці газети було розміщено резолюцію цього мітингу, в якій наголошувалося на тому, якого лиха українському народові завдали договори України з Росією 1654-го та 1922 рр., та висловлювались побоювання щодо загрози інших бід у разі підписання так званого союзного договору.

У «Досвітніх вогнях» у рубриках «Відгуки, коментарі» та «Думки читачів» були вміщені публікації з рефлексіями авторів та дописувачів газети на різноманітні події в тогочасній Україні — події, пов'язані зі знищенням пам'ятників комуністичним вождям у населених пунктах, де перемогли на місцевих виборах національно-демократичні сили, питання щодо діяльності Верховної Ради УРСР, утвердження української мови як державної, запровадження на теренах республіки київського часу тощо. Особливо гострий осуд у автора статті «Україна: що їй сьогодні болить?» (підписувався, як «Наш оглядач») викликала політика союзного керівництва щодо планів переселення в Україну російськомовного населення з інших частин СРСР та у зв'язку із цим

розхитування кремлівським комуністичним керівництвом ситуації в Криму та на Півдні і Сході України шляхом розігрування карти між-національних взаємин і створення штучної спільноти «новоросів». У публікації Л. Лук'яненка порушувалося питання створення радянськими республіками власних армій. У газеті також було детально проаналізовано діяльність російської шовіністичної організації «Пам'ять» (статті без підпису). Крім того, видання вміщувало деякі документи українських громадських та політичних організацій: «Статут Львівського громадського комітету за відродження Української національної армії», «Звернення Української республіканської партії до рядових комуністів», «Звернення до студентів» Київської ради Української студентської спілки. На останній дванадцятій сторінці газети було розміщено зразки «Реєстраційної заяви громадянина Української Народної Республіки» та тимчасового посвідчення громадянина УНР, інформація про кількість зареєстрованих таким чином громадян УНР станом на жовтень 1990 р., ноти та текст пісні «На вулиці сурма грає», інформація про проведення 25–28 жовтня 1990 р. у Києві II з'їзду Народного Руху України, карикатура невідомого художника під назвою «Ссучі діти КПРС» [9].

Для формування розуміння, яке місце посідали на шпальтах самвидавчих газет матеріали, що безпосередньо впливали на формування національної пам'яті українців, варто зробити огляд тематики та змісту окремих номерів. Враховуючи наближення у березні 1990 р. виборів до Верховної Ради УРСР, одне із чільних місць у публікаціях періодичного самвидаву кінця 1989-го — початку 1990 рр. відводилося передвиборчій агітації національно-демократичних сил республіки. Наприклад, у одному із примірників газети «Поступ» (Львів, 1990, № 3(20) (лютий) питанню майбутніх виборів до Верховної Ради УРСР була присвячена передовиця авторства відомого політв'язня М. Горбаля — «Менше регламентації — більше агітації». На першій шпальті містився також список кандидатів від національно-демократичних сил Львівщини. Крім того, у газеті було оприлюднено «Програму членів Товариства Лева на виборах у парламент України». Кореспондент газети «Поступ», дотримуючись балансу думок у кращих традиціях демократичної журналістики, інтерв'ював представників трьох різних політичних напрямків, представлених тоді на Львівщині, — В. Чорновола від Української Гельсінської спілки, М. Косова від Товариства української мови та М. Гетьманчука як секретаря Львівського міськомуніпартації України.

Серед різних питань, які ставив кореспондент «Поступу», названим громадським та політичним діячам порушувалось й питання українського національного відродження у краї. Привертає також увагу опубліковане в газеті звернення групи військовозобов'язаних запасу до ветеранів визвольних змагань — українських січових стрільців та стрільців Української галицької армії з приводу знищення ними своїх військових квитків на знак протесту проти виконання Радянською армією жандармських функцій у різних частинах СРСР (зокрема, участі її солдатів у розгоні демонстрацій та маніфестацій). Автори газети у своїх публікаціях приділяли особливу увагу політичним процесам, що відбувались на той час у колишніх країнах так званого соціалістичного табору [10].

Тематика, що відображалась на шпальтах самвидавчої газети «Шлях до волі», визначалась тодішньою політичною кон'юктурою. Про це свідчить аналіз номерів газети, зокрема № 5 за 1990 р. Так, у цьому номері було вміщено статтю І. Дем'янюка «Погляд вглиб», в якій порушувались питання економічного стану УРСР, власності розташованих у республіці підприємств, більшість з яких підпорядковувалось не Києву, а Москві, розглядалися проблеми їх роздержавлення та приватизації, а також зовнішніх державних запозичень кремлівської верхівки на чолі із М. Горбачовим. На думку автора статті, економічні реформи в Україні могла провести лише сильна національна влада, що спирається на довіру українського народу. У листі-відповіді першому секретарю Рівненського обкому КПРС В. Луценку його автор (С. Терновий) нещадно критикує діяльність партократії як в особі В. Луценка, так і всієї КПРС/КПУ. У публікації «Роздуми ветерана КГБ», автор, що свого часу проходив службу в цій структурі, критикував методи боротьби радянських спецслужб із українським націоналізмом, зокрема з ОУН та УПА. На думку автора публікації, мета діяльності радянського КДБ в Україні полягала в дискредитації ідеї самостійності України. У матеріалі групи «Пошук» вміщеному в цьому ж номері газети під назвою «Ніхто не забутий — ніщо не забуте» йшлося про звірства й розстріли НКВС українського населення на початку радянсько-німецької війни у 1941 р. Зокрема, це стосувалось злочинів, вчинених представниками цього відомства у с. Великі Межиричі Рівненської обл., про що оповіли очевидці тих подій, які втратили своїх рідних. У цій же газеті опублікували патріотичні поезії С. Бабія та Р. Слободенюка [11]. Окремі з номерів газети «Шлях до волі» публікували виключно партійні документи. Зокрема у № 4 за

1990 р. були вміщені повідомлення інформаційного відділу Рівненської крайової організації УРП про I Конференцію Рівненської крайової організації УРП, що відбулась 20 жовтня 1990 р. у м. Рівному, резолюції цієї конференції та Програма УРП, що виявляли ставлення Української республіканської партії до КПРС/КПУ, структур радянської влади, так званого «нового союзного договору», питання приватизації і переходу на ринкові відносини, ОУН та УПА, голодування студентів, а також оцінка крайовою організацією партії політичного та економічного становища в СРСР та Україні. Щодо ідеологічних орієнтирів на конференції республіканців були висунуті гасла: «Україна для українців! Ми на своїй землі!», «Самостійна українська нація — це Самостійна Україна!», «Україна понад усе!», «Опора на власні сили!». У газеті була вміщена стаття Дем'янюка «Перестройка»? — для кого?» Із критикою дій М. Горбачова та кремлівського керівництва стосовно України, зокрема прагнення розділити населення республіки, інспірувавши в інформаційний простір УРСР тези про «русинський народ» на Закарпатті, так звані «новоросійський народ» і «новоросійський край» у Південній Україні, намагання Кримської обласної ради проголосити автономію та спроби приєднання Кримської області на правах автономії до СРСР, кремлівського проекту створення так званої «Донецько-Криворізької республіки» на Донбасі та в Подніпров'ї тощо. Отже, аналіз окремих номерів газетного самвидаву доводить, що проблематика, яка тут порушувалася, сприяла кристалізації національної ідентичності та відродженню національної пам'яті українського народу [12].

У збірнику «Рада. Збірка матеріалів з українських проблем» (Київ, 1989. — Ч. 3), що був підготовлений до друку Д. Корчинським та О. Федоруком і випущений за допомогою Київської крайової організації Спілки незалежної української молоді, було вміщено статті «Українське відродження» С. Гури, «Лицарі червоної калини» (написана С. Артеменком на основі «Історії січового стрілецтва»), «Євген Коновалець» О. Федорука, «ОУН — УПА», документи і матеріали щодо діяльності українського націоналістичного підпілля та статті авторів кінця 1940-х рр., а також стаття під назвою «Близьке майбутнє: анархо-націоналізм» Д. Корчинського [13]. І це далеко неповний перелік подібних видань, що висвітлювали питання української історії.

Однак, період розквіту українського газетного самвидаву був відносно нетривалим. У березні 1990 р. на Третьюму позачерговому

з'їзді народних депутатів СРСР було скасовано шосту статтю Конституції СРСР, що забезпечувала монопольне становище Комуністичної партії Радянського Союзу в політичному житті Радянської імперії, та доповнено Конституцію новими положеннями про багатопартійність. Уже після весняних виборів 1990 р. більшість депутатських мандатів місцевих рад здобули представники національно-демократичних сил, головами рад Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської областей, м. Києва та деяких інших обласних центрів теж стали висуванці національно-демократичного табору. Невдовзі 12 червня 1990 р. було прийнято новий Закон СРСР «Про друк та інші засоби масової інформації», де фактично проголошувалась свобода слова та неприпустимість цензури [14]. Ці дії дали поштовх до появи нових офіційних медіа, що не підпадали під вплив панівної до того КПРС. Відповідно монопольне становище комуністичних сил на володіння офіційною пресою в цих регіонах було порушено. Роль і значення українського періодичного самвидаву для громадськості республіки дещо знизилося і після переходу деяких легальних періодичних видань (як всеукраїнських, так і регіональних) до публікації на своїх сторінках раніше табуйованих тем та більш гострого й радикального висвітлення інших питань, а також після появи нових громадсько-політичних друкованих видань. Отже, новим етапом на шляху становлення незалежних медіа в Україні стала поступова легалізація самвидаву та поява нових демократичних газет і журналів.

Значну частку самвидаву, не менш впливову щодо формування ціннісних орієнтирів політично активної частини тодішньої української громадськості, складали самвидавні книжки, брошури, неперіодичні збірники, листівки (рукописні та друковані на різноманітну тематику), а також аркушевий самвидав — історичні та церковні календарі, політичні програми партій, автобіографії українських діячів минулого, уривки праць чи окремі невеликі праці діячів українського визвольного руху тощо. Зрозуміло, що тематика цих всіх самвидавних видань була доволі різноманітною. Однак, усіх їх об'єднувало єдине — тут порушувались теми, що не толерувалися тодішнім радянським імперським режимом.

Серед масиву різних типів і видів самвидаву цієї доби варто виокремити ксерокопії заборонених радянською владою видань українських істориків, літературно-художні твори діячів «розстріляного відродження» та шістдесятників, мемуари та спогади учасників національно-

визвольного руху 1940–1950-х рр., публіцистику українських діячів визвольного руху, праці з історії України тощо (як правило, це односторонні копії машинопису чи ксерокопії, скріплені у формі книжкових блоків та в палітурках). Наприклад, у Львові у 1989 р. побачила світ праця В. М. Максимовича «Боротьба УПА за волю України. Спогади колишнього учасника Української Повстанської Армії». Також прикладом такого самвидаву є брошура «Боротьба Української повстанчої армії з німецькими окупантами» (Б.м.; Б.д. [1989 чи 1990 р.] авторства учасника національно-визвольних змагань 1940-х рр. Мелетія Семенюка з Волині, що мала вигляд копії машинописних сфальшованих аркушів, однак не скріплених у корінці. Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна Самостійність України» перевидало працю М. Міхновського «Самостійна Україна» (Київ–Львів, 1991). Прикладом неперіодичного самвидаву, що мав заповнити історичні лакуни, також є брошура С. Корбута «Симон Петлюра» (Б.м., Б.д. (1989–?), присвячена участі цього діяча національно-визвольного руху в боротьбі за незалежність України [15]. Шляхом копіювання машинописних оригіналів текстів із нотами патріотичних пісень виготовлялися й самвидавчі пісенники (наприклад, збірник «Пісні Українських січових стрільців» (Б.м., 1990), «Пам'яті українських січових стрільців» (Б.м.: Товариство «Меморіал», 1990, відп. за вип. С. Гринів).

Зрозуміло, що завданням подібних видань та публікацій було не лише висвітлювати замовчувані та сфальсифіковані сторінки нашої історії, а, насамперед, сприяти відродженню національної свідомості та пам'яті українського народу.

Активістами національно-демократичних організацій поширювалися як копії, так і оригінали праць заборонених радянською владою українських авторів, що були видані закордоном українською діаспорою. Зокрема, це твори ідеологів українського визвольного руху, праці з історії України, історії українських церков та інших питань. Наприклад, у середовищі тодішніх громадських активістів розповсюджувалися такі книги тамвидаву, як праця Д. Донцова «Націоналізм» (Лондон: Українська видавнича спілка; Торонто: Ліга визволення України, 1966), Ю. Пундика «Український націоналізм» (Париж: Націоналістичне видавництво в Європі, 1966), Д. Дорошенка «Нарис історії України» (Мюнхен: Видавництво «Дніпрова хвиля», 1966), О. Воронина «Автокефалія Української православної церкви» (Кенсінгтон США: Видавництво «Воскресіння», 1990) та ін.

Окрім випуску та розповсюдження самвидаву, важливу роль у комунікаційній діяльності тодішніх опозиційних до радянського імперського режиму українських партій та громадських організацій займали й публічні заходи — мітинги, пікетування, страйки, голодування, урочисті вшанування лідерів українського визвольного руху, концерти до пам'ятних дат національного календаря, фестивалі та інші. На той час подібні заходи мали значну комунікаційну дію. Під час їх проведення виголошувались промови, виконувались патріотичні пісні, розгорталися політичні гасла, поширювалась друкована продукція. Це також сприяло відродженню національної пам'яті українського народу.

Наскільки ефективною була комунікаційна діяльність національно-демократичних організацій можна судити із документів керівництва радянських силових структур. Уже 23 серпня 1989 р. на спільному засіданні оперативних штабів МВС і КДБ УРСР було запропоновано низку заходів щодо протидії «самодіяльним об'єднанням негативного спрямування», насамперед Українській Гельсінській спілці, Комітету захисту Української католицької церкви, Українській народно-демократичній лізі, що «відкрито пропагують ворожі соціалізму ідеї, сепаратизм, націоналістичну символіку, ведуть лінію на підриг конституційної законності й правопорядку, створення опозиційних КПРС структур, розгортання широкого «Національного руху» за вихід республіки зі складу СРСР, налагодили видання й поширення провокаційних і політично шкідливих матеріалів» [16, с. 607–608]. Серед низки заходів, запропонованих для виконання Управлінню внутрішніх справ та Управлінню комітету державної безпеки, пропонувалося забезпечити наступальність та оперативність контрпропагандистських заходів [16, с. 610–611]. Причому вплив контрпропаганди за визнанням самих працівників радянських спецслужб у різних областях «мав різний ефект впливу на масову свідомість» і тому, наприклад, громадська думка Львівщини «не сприймає аргументів і доводів офіційної пропаганди, а більшою мірою схильна довіряти й співчувати ... публікаціям про події минулих років, які не відповідають історичній дійсності» [17, с. 617]. І це стосувалось не лише західноукраїнських областей, а й, наприклад, Вінниччини. Тому УКДБ у Літинському районі Вінниччини була проведена «широкомасштабна контрпропагандистська акція під умовною назвою «Відкрите обличчя націоналізму».

Зокрема, для жителів Літинського району було організовано демонстрацію таких художніх та документальних фільмів як «Іванна», «Високий перевал», «Троянський кінь», «Упирі» та опубліковано статті у офіційній районній і обласній пресі, що показували в негативному світлі діячів українського націоналістичного руху [17, с. 619]. На наш погляд, вищенаведені документи та активна контрпропагандистська діяльність радянської спецслужби є фактично прямим доказом ефективності комунікаційної діяльності активістів національно-демократичних організацій.

Висновки. Активістами українських національно-демократичних організацій періоду «перебудови» використовувались різноманітні методи комунікаційного впливу на суспільство, що перебувало під сильним ідеологічним тиском російсько-імперського комуністичного режиму. Серед них: виступи на мітингах та зборах, бесіди з людьми, концерти із виконанням заборонених до цього пісень тощо. Однак, одним із найефективніших каналів впливу на формування громадської думки в українському суспільстві доби так званих «горбачовських реформ» була опозиційна преса та книжки — самвидав. Незважаючи на малі накладі самвидаву, ці видання були доволі вагомими рушіями громадської активності й безпосередньо впливали на зміну ціннісних орієнтирів значної частини суспільства, зокрема щодо відродження національної пам'яті українців. У суспільстві відчувався брак довіри до офіційних видань, що, як правило, були друкованими органами компартійних організацій та різних радянських і державних структур і відповідно представляли точку зору їх засновників. З аналізу українського самвидаву періоду «перебудови» можна зробити висновок, що тут порушувались ті питання, які не знаходили свого висвітлення на сторінках офіційної періодики, або висвітлювались там однобоко і тенденційно. Тому фактично всі публікації в самвидаві українських національно-демократичних організацій сприяли формуванню національної свідомості та відродженню історичної пам'яті українців — як ті, що стосувались безпосередньо історичної тематики, так і ті, що порушували питання економічної незалежності республіки, несправедливого розподілу імперським центром багатств республіки тощо. Впливовість самвидаву та неформальної преси «доби перебудови» на суспільство була зумовлена зростанням рівня довіри громадян до альтернативних поглядів та недовіри до офіційних медіа.

Не зважаючи на зростання зацікавлення у середовищі вітчизняних дослідників питаннями комунікаційної діяльності українських національно-демократичних організацій доби розпаду Радянської імперії ці проблеми залишаються недостатньо висвітленими. Отже, розробка цих питань ще чекає своїх дослідників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Галушак М.* Суспільно-політичне значення львівської неформальної преси кінця 80-х — початку 90-х років ХХ століття / Михайло Галушак // Українознавство. — 2015. — № 3 (56). — С. 119–131.
2. *Неформальна преса в Україні (1988–1991): Каталог за матеріалами газетних фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.* — Київ : Смолоскип, 2001. — 144 с.
3. *Зайцев Ю. Д.* Євшан-зілля / Ю. Д. Зайцев // Енциклопедія історії України: В 10 т. / редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. — Т. 3 : Е–Й. — Київ: Наук. думка, 2005. — С. 104–105.
4. *Шановний читачу!* [Передмова до першого випуску альманаху «Євшан-зілля»] // Персональний сайт Валентина Стецюка (Львів) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.v-stetsyuk.name/uk/Lit/Publ/203352.html#> (дата звернення 07.09.2017). — Назва з екрана.
5. *Вільчинський О.* Від «Поступу» до «Post-Поступу»: національна ідея і становлення української незалежної держави / О. К. Вільчинський // Наук. зап. Ін-ту журналістики. — Київ : КНУ ім. Т. Шевченка, 2007. — Т. 26 (січень–березень). — С. 203–206.
6. *Золоті ворота.* Спеціальний джерелознавчий додаток до незалежного часопису в борні за незалежну Україну. — 1990. — № 2 (червень). — 10 с.
7. *Українська Повстанча Армія. Документи. Факти. Спогади* // Бібліотека українського визволення. — [Б.м.]: [Б.д.].
8. *Бандера С.* Комунізм цілком протилежний духові української нації // Бібліотека українського визволення. — [Б.м.]: [Б.д.].
9. *Досвітні вогні.* Народний Рух України за перебудову. Трибуна низових осередків. — 1990. — № 7 (жовтень) — 12 с.
10. *Поступ.* Вісник Товариства Лева. — 1990. — № 3 (20).
11. *Шлях до волі.* Видання Рівненської філії УРП. — 1990. — № 5 (6).
12. *Шлях до волі.* Видання Рівненської філії УРП. — 1990. — № 4 (5).
13. *Рада.* Збірка матеріалів з українських проблем. — Київ. — 1989. — Ч. 3. (Грудень). — 46 с.

14. *Костишева С. О.* До питання про природу трансформаційних процесів у системі друкованих ЗМІ другої половини 80-х — першої половини 90-х рр. ХХ ст. [Електронний ресурс] / Світлана Олександрівна Костишева. — Режим доступу : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/50670/16-Kostylyeva.pdf?sequence=1> (дата звернення 12.09.2017). — Назва з екрана.
15. *Корбут С.* Симон Петлюра / Сидір Корбут. — [Б.м.]: [Б.д.]. — 24 с.
16. *Рішення* спільного засідання оперативних штабів МВС і КДБ УРСР про заходи попередження масових антигромадських проявів. 23 серпня 1989 р. // Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): Документи і матеріали / Упоряд. В. М. Даниленко. — Київ : Смолоскип, 2013. — С. 607–611.
17. *Огляд* про досвід КДБ УРСР із зміцнення зв'язків з громадськістю. 23 липня 1991 р. // Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): Документи і матеріали / упоряд. В. М. Даниленко. — Київ : Смолоскип, 2013. — С. 612–626.

REFERENCES

1. *Halushchak M.* (2015), «Suspilno-politychne znachennya lvivskoyi neformalnoyi presy kintsya 80-kh — pochatku 90-kh rokiv XX stolittya», *Ukrayinoznavstvo*, Vol. 3 (56), pp. 119–131.
2. «*Neformalna presa v Ukraini (1988–1991): Katalog za materialamy hazetnykh fondiv Natsionalnoyi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho*» (2001), Smoloskyp, Kyiv.
3. *Zaytsev Yu.* (2005), «Yevshan-zillya», in Smoliiy, V. (Ed.), *Entsyklopediya istoriyi Ukrainy in 10 vol.*, Vol. 3: E–Y, Naukova dumka, Kyiv, pp. 104–105.
4. «*Shanovnyy chytachu!* [Peredmova do pershoho vypusku al'manakhu «Yevshan-zillya»]», available at : www.v-stetsyuk.name/uk/Lit/Publ/203352.html# (accessed 7 September 2017).
5. *Vilchynskyy O.* (2007), «Vid «Postupu» do «Post-Postupu»: natsionalna ideya i stanovlennya ukrayinskoyi nezalezhnoyi derzhavy», *Naukovi zapysky Instytutu zhurnalistyky KNU im. T. Shevchenka*, Vol. 26, pp. 203–206.
6. *Zoloti vorota.* Spetsialnyy dzhereloznavchyy dodatok do nezalezhnogo chasopysu v borni za nezalezhnu Ukrainu (1990), Vol. 2.
7. «*Ukrayinska Povstancha Armiya. Dokumenty. Fakty. Spohady*», Biblioteka ukrayinskoho vyzvolennya.

8. *Bandera S.* «Komunizm tsilkom protyvnyy dukhovi ukrayinkoyi natsiyi», Biblioteka ukrayinskoho vyzvolennya.
9. *Dosvitni vohni.* Narodnyy Rukh Ukrainy za perebudovu. Trybuna nyzovykh oseredkiv (1990), Vol. 7.
10. *Postup.* Visnyk Tovarystva Leva (1990), Vol. 3(20).
11. *Shlyakh do voli.* Vydannya Rivnenskoyi filiyi URP (1990), Vol. 5 (6).
12. *Shlyakh do voli.* Vydannya Rivnenskoyi filiyi URP (1990), Vol. 4 (5).
13. *Rada.* Zbirka materialiv z ukrayinskykh problem (1989), Vol. 3.
14. *Kostylyeva S.* «Do pytannya pro pryrodu transformatsiynykh protsesiv u systemi drukovanykh ZMI drugoyi polovyny 80-kh — pershoyi polovyny 90-kh rr. XX st.», available at : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/50670/16-Kostylyeva.pdf?sequence=1> (accessed 12 September 2017).
15. *Korbut S.* «Symon Petlyura».
16. «*Rishennya spilnoho zasidannya operatyvnykh shtabiv MVS i KDB URSSR pro zakhody poperedzhennya masovykh antyhromads'kykh proyaviv. 23 serpnya 1989 r.*» (2013), Politychni protesty y inakodumstvo v Ukraini (1960–1990): Dokumenty i materialy, in. Danylenko V. (Comp. ed.), Smoloskyp, Kyiv, pp. 607–611.
17. «*Ohlyad pro dosvid KDB URSSR iz zmitsnennya zvyazkiv z hromadskisty. 23 lypnya 1991 r.*» (2013), Politychni protesty y inakodumstvo v Ukraini (1960–1990): Dokumenty i materialy, Politychni protesty y inakodumstvo v Ukraini (1960–1990): Dokumenty i materialy, in. Danylenko V. (Comp. ed.), Smoloskyp, Kyiv, pp. 612–626.

Стаття надійшла до редакції 13.10.2017.

Received 13.10.2017.